



Η έννοια του εμπορεύματος στο έργο του Μαρξ

Απόπειρα σύγχρονης ανάγνωσης



γράφει ο ΒΑΣΙΛΗΣ ΜΗΝΑΚΑΚΗΣ*

Η έννοια του εμπορεύματος είναι θεμελιώδης στην ανάλυση του *Κεφαλαίου* και συνολικά στο μαρξιστικό έργο. Σκοπός του παρόντος κειμένου είναι να παρουσιάσει συνοπτικά βασικές πλευρές αυτής της έννοιας, υπό το φως ερωτημάτων που γεννούν κυρίως η εξέλιξη των κεφαλαιοκρατικών κοινωνιών και ιδιαίτερα τα σύγχρονα χαρακτηριστικά της εμπορευματικής παραγωγής. Σε αυτό το πλαίσιο, επιχειρείται να παρουσιαστούν βασικές κατηγορίες της μαρξιστικής οπτικής και, παράλληλα, να φωτιστούν εκείνες οι τοποθετήσεις του Μαρξ οι οποίες αναδείκνυαν τάσεις που, όταν γραφόταν το *Κεφάλαιο*, εκδηλώνονταν εμβρυακά, αλλά σήμερα έχουν γενικευτεί ή/και κυριαρχούν σε ορισμένες περιπτώσεις.

Το εμπόρευμα ως αξία χρήσης

Το εμπόρευμα είναι πριν απ' όλα ένα εξωτερικό αντικείμενο, ένα πράγμα που με τις ιδιότητές του ικανοποιεί οποιοδήποτε είδος ανθρώπινης ανάγκης. Η φύση αυτών των αναγκών, αν λ.χ. προέρχονται από το στομάχι ή από τη φαντασία, δεν αλλάζει σε τίποτα την υπόθεση. Επίσης δεν πρόκειται εδώ για το πώς το πράγμα ικανοποιεί την ανθρώπινη ανάγκη, αν

την ικανοποιεί σαν μέσο συντήρησης, δηλαδή σαν μέσο απόλαυσης, ή έμμεσα σαν μέσο παραγωγής. [...] Η ωφελιμότητα ενός πράγματος το κάνει αξία χρήσης. Η ωφελιμότητα αυτή όμως δεν κρέμεται στον αέρα. Καθορίζεται από τις ιδιότητες του σώματος του εμπορεύματος και δεν υπάρχει χωρίς αυτά [...] Η αξία χρήσης πραγματοποιείται μονάχα στη χρήση ή στην κατανάλωση.

(Μαρξ, 1978: 49 και 50)

Η αξία χρήσης –όχι για τον παραγωγό του, αλλά για άλλους, οι οποίοι ενδι-

αφέρονται να το προμηθευτούν επειδή ικανοποιεί κάποια ανάγκη τους— αποτελεί βασικό στοιχείο του εμπορεύματος. Εξίσου βασικό είναι ότι τόσο η παραγωγή όσο και η μεταβίβασή του υπόκεινται στις διαδικασίες της ανταλλαγής-αγοραπωλησίας: η παραγωγή συνδέεται με την αγοραπωλησία-εκμετάλλευση εργατικής δύναμης και τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας (ο οποίος χαρακτηρίζεται «όρος ύπαρξης της εμπορευματικής παραγωγής»), η δε διάθεσή του πραγματοποιείται μέσω της ανταλλαγής (όπου λειτουργεί η ανταλλακτική αξία του).

Δεν είναι εμπόρευμα καθετί που υπάρχει ή παράγεται, είτε καθετί που είναι ωφέλιμο.

Ένα πράγμα μπορεί να είναι αξία χρήσης, χωρίς να είναι αξία. Αυτό γίνεται στην περίπτωση που ωφελεί τον άνθρωπο χωρίς τη μεσολάβηση της εργασίας. Τέτοια είναι ο αέρας, το παρθένο έδαφος, τα φυσικά λιβάδια, τα παρθένα δάση κ.λπ.

Ένα πράγμα μπορεί να είναι ωφέλιμο και προϊόν ανθρώπινης εργασίας, χωρίς να είναι εμπόρευμα. Όταν ένας άνθρωπος ικανοποιεί τη δική του ανάγκη με το δικό του προϊόν, δημιουργεί αξία χρήσης, δεν δημιουργεί όμως εμπόρευμα. Για να παράγει κανείς εμπόρευμα, δεν πρέπει να παράγει απλώς αξία χρήσης, αλλά αξία χρήσης για άλλους, κοινωνική αξία χρήσης. [...] Για να γίνει το προϊόν εμπόρευμα πρέπει να μεταβιβαστεί μέσω της ανταλλαγής στον άλλο, σ' αυτόν που χρησιμεύει σαν αξία χρήσης. Τέλος κανένα πράγμα δεν μπορεί να είναι αξία, χωρίς να είναι αντικείμενο χρήσης. Αν είναι ανώφελο, ανώφελη είναι και η εργασία που περιέχεται σ' αυτό, δεν υπολογίζεται σαν εργασία και γι' αυτό δεν αποτελεί αξία.

(Μαρξ, 1978: 55)

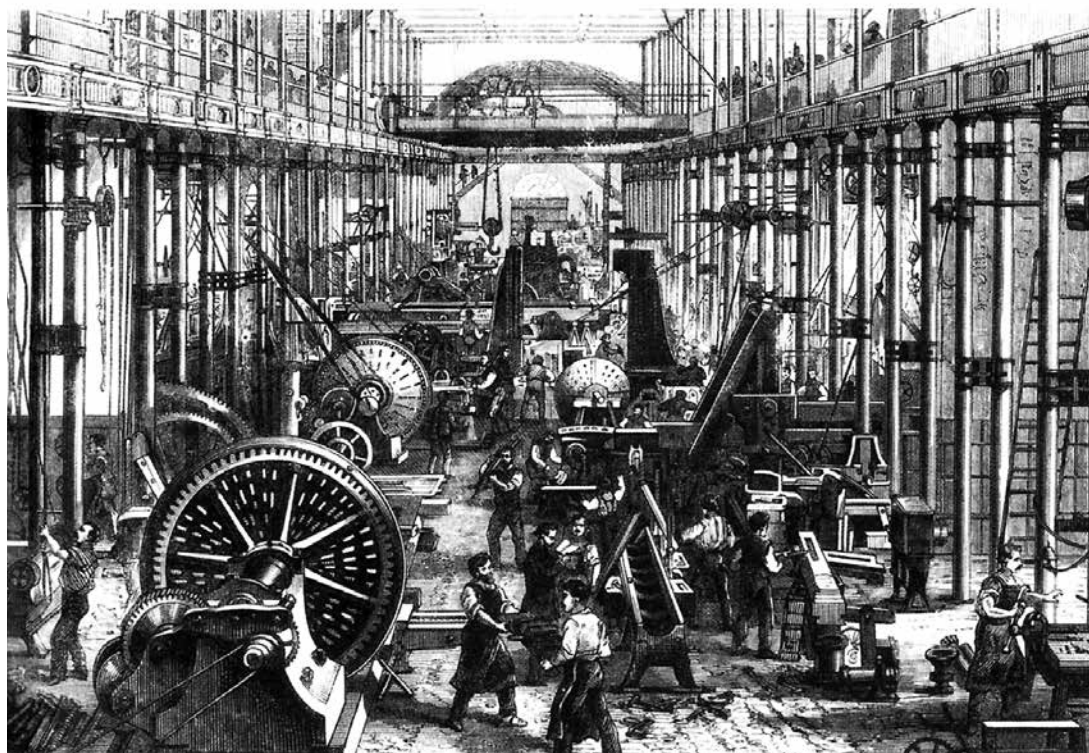
Στο *Μισθός, τιμή και κέρδος* ο Μαρξ συμπυκνώνει ως εξής την άποψή του:

Όταν παράγει κανείς ένα είδος για τη δική του, την άμεση ατομική κατανάλωση, δημιουργεί βέβαια ένα *προϊόν*, όχι όμως ένα *εμπόρευμα*. Για να παράγει ένα

εμπόρευμα πρέπει το προϊόν του παράγεται απ' αυτόν να μην ικανοποιεί μονάχα μια οποιαδήποτε *κοινωνική* ανάγκη, αλλά πρέπει η ίδια η εργασία του να αποτελεί ένα συστατικό μέρος και ένα κλάσμα του συνολικού ποσού εργασίας που ξοδεύεται από την κοινωνία. Η εργασία του θα πρέπει να υπάγεται στον *καταμερισμό της εργασίας μέσα στην κοινωνία*. Δεν είναι τίποτα χωρίς τις άλλες μερικές εργασίες και είναι απαραίτητο αυτή με τη σειρά της να *συμπληρώνει* τις άλλες.

(Μαρξ - Ένγκελς, χ.χ.έ: 492)

Κατά τον Μαρξ, το εμπόρευμα ικανοποιεί «οποιαδήποτε ανάγκη». Μπορεί αυτή να είναι πραγματική και στοιχειώδης για την επιβίωση του ανθρώπου υπό οποιεσδήποτε κοινωνικές συνθήκες (διατροφή, κατοικία, ένδυση κ.λπ.) ή πραγματική υπό συγκεκριμένες κάθε φορά συνθήκες (π.χ. τεχνητή διατροφή νεογέννητων για εργαζόμενο ζευγάρι). Μπορεί, όμως, η ανάγκη να είναι πλασματική, να γεννιέται όχι γιατί υπάρχει πραγματικά, αλλά γιατί κατανοείται ως πραγματική από τα υφιστάμενα κοινωνικά πρότυπα, τις σχέσεις που τα αναπαράγουν, τα μέσα που τα προβάλλουν. Αναφέρεται χαρακτηριστικά ο Μαρξ σε εμπορεύματα «που ικανοποιούν μια οποιαδήποτε φανταστική ή πραγματική ανάγκη του ατόμου ή που επιβάλλεται επίσης στο άτομο παρά τη θέλησή του» (Μαρξ, 1984: 169). Φανταστική-πλασματική δεν σημαίνει φαντασική, προϊόν στενά νοητικής διεργασίας και επιθυμίας εκπορευόμενης μόνο από το θυμικό. Σημειώνει ο Μαρξ, παραπέμποντας στον Ν. Βαρβόν: «Η επιθυμία προϋποθέτει την ανάγκη· είναι η όρεξη του πνεύματος και είναι τόσο φυσική όσο και η πείνα για το σώμα. [...] Τα περισσότερα (πράγματα) έχουν αξία γιατί ικανοποιούν ανάγκες του πνεύματος» (Μαρξ, 1978: 49). Για τον Μαρξ, επίσης, δεν αλλάζει η ουσία αν η ανάγκη που ικανοποιείται (άρα τα παραγόμενα εμπορεύματα) είναι κοινωνικά χρήσιμη ή καταστροφική: «Η αξία χρήσης του εμπορεύματος, στο οποίο ενσωματώνεται η εργασία ενός παραγωγικού ερ-



γάτη, μπορεί να είναι του πιο τιποτένιου είδους» (Μαρξ, 1984: 152).

Εύστοχη είναι και η οπτική του για τη σχέση παραγωγής-κατανάλωσης ή παραγωγής-αναγκών, την οποία αντιμετωπίζει διαλεκτικά, αναδεικνύοντας τον αμφίδρομο χαρακτήρα της κι αφήνοντας παρακαταθήκη για τη σημερινή συζήτηση:

Η παραγωγή παράγει άρα όχι μόνο το αντικείμενο αλλά και τον τρόπο κατανάλωσης, όχι μόνο αντικειμενικά αλλά και υποκειμενικά. Η παραγωγή δημιουργεί, λοιπόν, τον καταναλωτή. [...] Η παραγωγή δεν προμηθεύει μόνο το υλικό στην ανάγκη αλλά προμηθεύει και για το υλικό μian ανάγκη. [...] Άρα, η παραγωγή δεν παράγει μόνο ένα αντικείμενο για το υποκείμενο, αλλά και ένα υποκείμενο για το αντικείμενο. Η παραγωγή παράγει άρα την κατανάλωση: 1) δημιουργώντας το υλικό της· 2) καθορίζοντας τον τρόπο της κατανάλωσης· 3) δημιουργώντας στον καταναλωτή σαν ανάγκες τα προϊόντα

που η ίδια τοποθέτησε αρχικά σαν αντικείμενα. Παράγει άρα το αντικείμενο της κατανάλωσης, τον τρόπο της κατανάλωσης, το κίνητρο της κατανάλωσης. Όμοια, η κατανάλωση παράγει τη *διάθεση* του παραγωγού, παρακινώντας τον σαν *ανάγκη* που καθορίζει τον σκοπό του.

(Μαρξ, 1989: 60)

Ο υπολογισμός της ανταλλακτικής αξίας

Η δεύτερη θεμελιώδης ιδιότητα του εμπορεύματος είναι η ανταλλακτική αξία (ή αξία), η οποία έχει ως «υλικό φορέα» την αξία χρήσης και αποτελεί «τρόπο έκφρασης ή “μορφή εμφάνισης” ενός περιεχομένου» (Μαρξ, 1978: 51). «Η ανταλλακτική αξία εμφανίζεται πριν απ’ όλα σαν ποσοτική σχέση, σαν η αναλογία με την οποία οι αξίες χρήσης ενός είδους ανταλλάσσονται με τις αξί-

ες χρήσης ενός άλλου είδους, μια σχέση που διαρκώς αλλάζει στο πέρασμα του χρόνου και από τόπο σε τόπο» (Μαρξ, 1978: 50).

Πώς μετριέται η αξία; «Το μέγεθος της αξίας μιας ορισμένης αξίας χρήσης καθορίζεται μόνο από την ποσότητα της κοινωνικά αναγκαίας εργασίας ή από το χρόνο εργασίας που είναι κοινωνικά αναγκαίος για την παραγωγή του» αναφέρει το *Κεφάλαιο* (Μαρξ, 1978: 58). Και αλλού σημειώνεται:

Όταν εξετάζουμε τα *εμπορεύματα* σαν αξίες, τότε τα εξετάζουμε αποκλειστικά από τη μοναδική άποψη της αντικειμενοποιημένης, ενσωματωμένης ή, αν θέλετε, *αποκρυσταλλωμένης κοινωνικής εργασίας*. Από την άποψη αυτή μπορεί να διαφέρουν μεταξύ τους, μόνο γιατί αντιπροσωπεύουν μεγαλύτερα ή μικρότερα ποσά εργασίας. [...] Πώς μετρούνται όμως τα *ποσά της εργασίας*; Με τη *διάρκεια του χρόνου εργασίας*, μετρώντας την εργασία σε ώρες, μέρες κ.λπ. Φυσικά για να εφαρμόσουμε αυτό το μέτρο, ανάγουμε όλα τα είδη της εργασίας σε μέση ή απλή εργασία, που παίρνεται σαν μονάδα τους. Έτσι, καταλήγουμε στο παρακάτω συμπέρασμα: Το εμπόρευμα έχει αξία, γιατί είναι *αποκρυστάλλωση κοινωνικής εργασίας*. Το *μέγεθος* της αξίας του, της *σχετικής* του αξίας, εξαρτιέται από το μεγαλύτερο ή μικρότερο ποσό αυτής της κοινωνικής ουσίας που περιέχεται σ' αυτό, δηλ. από την αναγκαία σχετική μάζα εργασίας που χρειάζεται για την παραγωγή του. Οι σχετικές αξίες των εμπορευμάτων καθορίζονται, λοιπόν, από τις *αντίστοιχες ποσότητες ή τα αντίστοιχα ποσά εργασίας που έχουν ξοδευτεί, αντικειμενοποιηθεί ή ενσωματωθεί* μέσα σ' αυτά.

(Μαρξ - Ένγκελς, *κ.κ.έ.*: 492-493)

Αν και χρησιμοποιεί τις λέξεις «μόνο», «αποκλειστικά», ο Μαρξ για τον υπολογισμό της αξίας προσμετρά και άλλες παραμέτρους πλάι σε αυτό το βασικό κριτήριο.

Κατ' αρχήν, σε ό,τι αφορά τον αναγκαίο χρόνο για την παραγωγή ενός

προϊόντος, αναφέρεται όχι στον χρόνο κάθε μεμονωμένου παραγωγού, αλλά στον «κοινωνικά αναγκαίο χρόνο» – μέγεθος μεσοσταθμικό, το οποίο συνυπολογίζει τις διαφορές των επιμέρους παραγωγών:

Κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας είναι ο χρόνος εργασίας που απαιτείται για να παραχθεί οποιαδήποτε αξία χρήσης με τους υπάρχοντες κοινωνικά κανονικούς όρους παραγωγής και με τον κοινωνικά μέσο βαθμό επιδεξιότητας και εντατικότητας της εργασίας.

(Μαρξ, 1978: 53)

Αλλά το μέγεθος αυτό δεν είναι σταθερό.

Το μέγεθος της αξίας ενός εμπορεύματος θα' μενε επομένως σταθερό, αν ήταν σταθερός ο χρόνος εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή του. Όμως, ο χρόνος εργασίας αλλάζει σε κάθε αλλαγή στην παραγωγική δύναμη της εργασίας. Η παραγωγική δύναμη της εργασίας καθορίζεται από ποικίλα περιστατικά, ανάμεσα σ' άλλα από το μέσο βαθμό δεξιοτεχνίας των εργατών, από τη βαθμίδα ανάπτυξης της επιστήμης και της τεχνολογικής εφαρμογής της, απ' τον κοινωνικό συντονισμό του προτσές παραγωγής, από την έκταση και την αποτελεσματικότητα των μέσων παραγωγής και από τους φυσικούς όρους.

(Μαρξ, 1978: 54)

Το ποσό της εργασίας που χρειάζεται για την παραγωγή ενός εμπορεύματος αλλάζει διαρκώς με τις αλλαγές στις παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας που χρησιμοποιήθηκε. [...] Αν παραβλέψουμε τις διαφορές που υπάρχουν στη φυσική δραστηριότητα και στην αποκτημένη επιδεξιότητα εργασίας ανάμεσα σε διάφορους κλάδους, η παραγωγική δύναμη της εργασίας πρέπει να εξαρτάται κυρίως από τα παρακάτω: Πρώτα, από τους *φυσικούς* όρους της εργασίας, όπως λ.χ. από την ευφορία του εδάφους, την αποδοτικότητα των ορυχείων κ.λπ. Δεύτερο, από την προοδευτική

τελειοποίηση των *κοινωνικών δυνάμεων της εργασίας* που προκύπτουν από την παραγωγή σε μεγάλη κλίμακα, από τη συγκέντρωση του κεφαλαίου και το συνδυασμό της εργασίας, από τον καταμερισμό της εργασίας, από τις μηχανές, από τις βελτιωμένες μέθοδες, από τη χρησιμοποίηση χημικών και άλλων φυσικών μέσων, από την ελάττωση του χρόνου και του χώρου με τα μέσα συγκοινωνίας και μεταφοράς και από κάθε άλλη εφεύρεση, που μ' αυτήν η επιστήμη υποτάσσει τις φυσικές δυνάμεις στην υπηρεσία της εργασίας και αναπτύσσεται ο κοινωνικός και συνεταιριστικός χαρακτήρας της εργασίας.

(Μαρξ - Ένγκελς, *χ.κ.έ.*: 497)

Σε άλλα σημεία, ο Μαρξ υπογραμμίζει τη σημασία της σπανιότητας για τον καθορισμό της αξίας:

Μερικά εμπορεύματα που δεν πολλαπλασιάζονται με την εργασία, που άρα η αξία τους δεν μπορεί να μειωθεί με αυξημένη προσφορά, αντλούν την αξία τους ολοκληρωτικά από την σπανιότητά τους.

(Μαρξ, 1992: 705)

Κι αλλού τονίζει τη σημασία τού αν το εμπόρευμα παράγεται με χρήση μηχανών και την αξιοποίηση επιστημονικών γνώσεων:

Η αρχή ότι η ποσότητα εργασίας που αφιερώθηκε στην παραγωγή εμπορευμάτων ρυθμίζει τη σχετική τους αξία τροποποιείται σημαντικά με τη χρήση μηχανημάτων και άλλου πάγιου και διαρκούς κεφαλαίου. [...] Στο μέτρο που αναπτύσσεται η μεγάλη βιομηχανία, η δημιουργία του πραγματικού πλούτου ολοένα λιγότερο εξαρτιέται από τον χρόνο εργασίας και την ποσότητα καταβλημένης εργασίας· ολοένα περισσότερο από τη δύναμη των υλικών παραγόντων που κινητοποιούνται στη διάρκεια του εργασιμου χρόνου· και η δύναμη αυτή –η ισχυρή τους αποτελεσματικότητα– δεν βρίσκεται σε καμιά σχέση προς τον άμεσο χρόνο εργασίας που κοστίζει η παραγωγή τους, αλλά αντίθετα εξαρτιέται από τη γενική κατά-

σταση της επιστήμης και την πρόοδο της τεχνολογίας.

(Μαρξ, 1992: 706' 1990: 538).

Ιδιαίτερη αξία έχουν άλλες δύο παράμετροι: αφορούν κυρίως εμπορεύματα τα οποία ενσωματώνουν επιστημονικές γνώσεις που εδράζονται σε προγενέστερες κατακτήσεις του ανθρώπινου πνεύματος και άυλα εμπορεύματα. Γράφει για τα πρώτα:

«Όταν υπολογίζουμε την ανταλλακτική αξία ενός εμπορεύματος πρέπει στο ποσό της εργασίας που ξοδεύτηκε τελευταία σ' αυτό να προστεθεί και το ποσό της εργασίας που είχε καταναλωθεί *προηγούμενα* στην πρώτη ύλη του εμπορεύματος, καθώς και η εργασία που είχε χρησιμοποιηθεί στα όργανα, στα εργαλεία, στις μηχανές και στα χτίρια, που παίρνουν μέρος στην εργασία αυτή.

(Μαρξ - Ένγκελς, *χ.κ.έ.*: 494-495).

Ο Μαρξ θέτει εδώ ένα κρίσιμο ζήτημα. Αν το ποσό της εργασίας «που ξοδεύτηκε τελευταία» μπορεί –έστω δύσκολα– να μετρηθεί, πώς μπορεί να μετρηθεί το ποσό της εργασίας που «έχει καταναλωθεί *προηγούμενα*» ή αντιπροσωπεύει συνεισφορά της επιστήμης που έχει ενσωματωθεί σε εργαλεία, μηχανές, πρώτες ύλες; Δύσκολα, και πάντως όχι με απλή αριθμητική.

Η μορφή του εμπορεύματος

Ο Μαρξ διακρίνει την υλική και τη μη «υλική» ή «άυλη» παραγωγή (Μαρξ, 1984: 459-460) και αναφέρεται σε μη υλικά ή άυλα εμπορεύματα. Αξίζει κατ' αρχήν μια επισήμανση: ασχολείται με την άυλη παραγωγή και τις με κεπιταλιστικούς όρους προσφερόμενες υπηρεσίες, αν και διαπιστώνει ότι «τα φαινόμενα της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής στον τομέα αυτό είναι τόσο ασήμαντα, όταν συγκριθούν με το σύνολο της παραγωγής, ώστε να μπορούν να μην παίρνονται καθόλου υπόψη» (Μαρξ, 1984: 460). Κι όμως, δεν τα προσπερνά, τα διερευνά

– διδάσκοντας τους μαρξιστές να είναι ευαίσθητοι απέναντι στις καινοτόμες διεργασίες της παραγωγής ήδη από τα εμβρυικά τους στάδια και απαντώντας στον «κυδαίο μαρξισμό» ο οποίος ταυτίζει τα εμπορεύματα με υλικά αντικείμενα και μόνο, και την «αποκρυσταλλωμένη», «αντικειμενοποιημένη» εργασία μόνο με την εργασία που δημιουργεί ή τροποποιεί υλικά εμπορεύματα.

Βέβαια, η πρόβλεψη του Μαρξ ότι «τα δεύτερα είδη εργασίας, που δεν παγιώνονται σε εμπόρευμα, δεν μπορούν τις περισσότερες φορές να υπαχθούν στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής λόγω της φύσης τους» (Μαρξ, 1984: 186) – πρόβλεψη στηριγμένη στα δεδομένα της εποχής του– δεν επιβεβαιώθηκε. Αλλά αυτό –όπως και η μετά τον θάνατό του επιστημονική συζήτηση για τη σχέση ύλης, μάζας και ενέργειας– δεν τον απαξιώνει. Απαξιώνει μόνο το τυπικό διάβασμά του, που αντιλαμβάνεται το «τις περισσότερες φορές» του 19ου αιώνα ως διαχρονικό «ποτέ», αδυνατεί να κατανοήσει ότι η «φύση» αυτών των εργασιών αλλάζει και ότι ενδέχεται μια εργασία που δεν «παγιωνόταν» σε διακριτό εμπόρευμα την εποχή του Μαρξ σήμερα μπορεί να «παγιώνεται». Ο ίδιος ο Μαρξ, άλλωστε, αντιμετώπιζε το ζήτημα ιστορικά:

Για να εξετάσει κανείς τη σχέση ανάμεσα στην πνευματική παραγωγή και στην υλική παραγωγή, είναι πριν απ' όλα απαραίτητο αυτή την ίδια την τελευταία να την αντιληφθεί όχι σαν γενική κατηγορία, αλλά σαν μια καθορισμένη ιστορική μορφή. Έτσι, λ.χ. στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής αντιστοιχεί ένα άλλο είδος πνευματικής παραγωγής από εκείνο που αντιστοιχεί στον μεσαιωνικό τρόπο παραγωγής. Αν την ίδια την υλική παραγωγή δεν τη δούμε στην ειδική ιστορική της μορφή, είναι αδύνατο να κατανοήσουμε το καθορισμένο εκείνο που υπάρχει στην αντίστοιχη μ' αυτήν πνευματική παραγωγή και την αλληλεπίδραση και των δύο.

(Μαρξ, 1984: 305-306)

Απολύτως λογικά, η υλική παραγωγή κυριαρχεί στο έργο του Μαρξ, καθώς την εποχή που γράφτηκε το *Κεφάλαιο* η συντριπτική πλειοψηφία των εμπορευμάτων είχαν εμπράγματη-φυσική υπόσταση, ήταν «πράγματα υλικά και χειροπιαστά» (Μαρξ, 1984: 186) και μπορούσαν να κυκλοφορήσουν αποχωρισμένα από τον παραγωγό και την πράξη παραγωγής τους. Γι' αυτό η έκφραση που χρησιμοποιεί συνήθως για τα εμπορεύματα είναι «πράγμα», «αντικείμενο», ενώ και τα παραδείγματα αφορούν σακάκι, πανί, καρέκλα:

Το *εμπόρευμα* –σε διάκριση από την ίδια την εργατική δύναμη– είναι ένα πράγμα ορισμένης ωφελιμότητας για τον άνθρωπο, που αντικρύζει με την υλικότητά του τον άνθρωπο, ένα πράγμα στο οποίο είναι παγιωμένη, υλοποιημένη μια ορισμένη ποσότητα εργασίας.

(Μαρξ, 1984: 158)

Κι αλλού:

Η έννοια του εμπόρευματος, όμως, περιλαμβάνει ότι η εργασία ενσαρκώνεται, υλοποιείται, αντικειμενοποιείται στο προϊόν της. [...] Έτσι, το εμπόρευμα πρέπει να εννοείται σαν μια ύπαρξη διαφορετική από την ίδια την εργασία.

(Μαρξ, 1984: 167)

Ο Μαρξ δεν περιορίζει την υλική παραγωγή μόνο στην παραγωγή εμπορευμάτων με υλική, φυσική υπόσταση. Την επεκτείνει –εξηγώντας γιατί– και στη βιομηχανία των μεταφορών:

Εκτός από την εξορυκτική βιομηχανία, τη γεωργία και τη βιομηχανία επεξεργασίας υπάρχει και μια τέταρτη σφαίρα της υλικής παραγωγής. [...] Είναι η βιομηχανία της μετακίνησης, αδιάφορο αν μεταφέρει ανθρώπους ή εμπορεύματα. [...] Αν όμως κοιτάξουμε το προτσές σχετικά με τα εμπορεύματα, θα δούμε βέβαια ότι προκαλείται εδώ μια αλλαγή στο προτσές εργασίας που αφορά τα αντικείμενα εργασίας,

το *εμπόρευμα*. Αλλάζει η τοπική του ύπαρξη και μαζί της συντελείται μια αλλαγή στην αξία χρήσης του, γιατί αλλάζει η τοπική ύπαρξη αυτής της αξίας χρήσης. Η ανταλλακτική της αξία αυξάνει στον ίδιο βαθμό που απαιτεί εργασία αυτή η αλλαγή της αξίας χρήσης της, μια ποσότητα εργασίας, που καθορίζεται εν μέρει από τη φθορά του σταθερού κεφαλαίου –δηλαδή από την ποσότητα υλοποιημένης εργασίας που μπαίνει στο εμπόρευμα– και εν μέρει από την ποσότητα ζωντανής εργασίας που μπαίνει σ’ αυτό, όπως γίνεται στο προτσές αξιοποίησης όλων των άλλων εμπορευμάτων. Από τη στιγμή που το εμπόρευμα έχει φτάσει στον τόπο του προορισμού του έχει εξαφανιστεί αυτή η αλλαγή που έγινε στην αξία χρήσης του και εκφράζεται μόνο με την αυξημένη του ανταλλακτική αξία, με το ότι έγινε πιο ακριβό το εμπόρευμα. Παρ’ όλο, λοιπόν, που η υλική εργασία δεν άφησε εδώ ούτε ίχνος στην αξία χρήσης, έχει υλοποιηθεί ωστόσο στην ανταλλακτική αξία αυτού του υλικού προϊόντος, και έτσι λοιπόν γι’ αυτήν τη βιομηχανία, όπως και για τις άλλες σφαίρες της υλικής παραγωγής, ισχύει ότι ενσωματώνεται στο *εμπόρευμα*, παρά το γεγονός ότι δεν άφησε κανένα ορατό ίχνος στην αξία χρήσης του εμπορεύματος.

(Μαρξ, 1984: 460-461)

Τα άυλα εμπορεύματα και οι υπηρεσίες

Εκτενείς είναι οι αναφορές του Μαρξ και στα μη υλικά (με την κλασική έννοια του όρου) εμπορεύματα. Πρόκειται, βέβαια, για άυλη παραγωγή στον 19ου αιώνα, στην οποία εργάζονται –σύμφωνα με τα παραδείγματά του– ο γραφιάς ή επιμελητής (φιλολογικό προλετάριο τον ονομάζει), ο γιατρός, ο στρατιώτης, ο δάσκαλος, ο ηθοποιός, ο τραγουδιστής, ο μουσικός, η πλύστρα, ο κουρέας, ο σερβιτόρος, η μαγειρίσσα, ο υπρέτης, ο ράφτης, η πόρνη κ.ά. Αναφέρει ο Μαρξ:

Κατά τη μη υλική παραγωγή, ακόμα και όταν γίνεται καθαρά για την ανταλλαγή, όταν δηλαδή παράγει *εμπορεύματα*, δύο πράγματα είναι δυνατά: 1) Καταλήγει σε *εμπορεύματα*, σε αξίες χρήσης, που έχουν διαφορετική κι αυτοτελή από τους παραγωγούς και τους καταναλωτές μορφή· μπορούν δηλαδή να υπάρχουν σε ένα ενδιάμεσο χρονικό διάστημα ανάμεσα στην παραγωγή και στην κατανάλωση, μπορούν επομένως στο ενδιάμεσο αυτό χρονικό διάστημα να κυκλοφορούν *σαν εμπορεύματα, που πουλιούνται*, όπως γίνεται με βιβλία, με πίνακες, κοιντολογίες με όλα τα προϊόντα της τέχνης, τα οποία διαφέρουν από την καλλιτεχνική δημιουργία του καλλιτέχνη που τα φτιάχνει. [...] 2) Η παραγωγή δεν μπορεί να χωριστεί από την πράξη του παράγειν, όπως γίνεται σε όλους τους εκτελεστές, καλλιτέχνες, ρήτορες, ηθοποιούς, δασκάλους, γιατρούς, παπάδες κ.λπ. Και εδώ μόνο σε μικρή έκταση συντελείται κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής και λόγω της φύσης του πράγματος μπορεί να συντελείται μόνο σε μερικές σφαίρες. Λόγου χάρη στα εκπαιδευτικά ιδρύματα οι δάσκαλοι μπορούν να είναι μόνο μισθωτοί εργάτες για τον επιχειρηματία του εκπαιδευτικού ιδρύματος. [...] Παρ’ όλο που οι δάσκαλοι δεν είναι *παραγωγικοί εργάτες* σε σχέση με τους μαθητές, είναι σε σχέση με τον επιχειρηματία τους. Ο επιχειρηματίας ανταλλάσσει το κεφάλαιό του με την εργατική τους δύναμη και με αυτήν τη διαδικασία πλουτίζει. Το ίδιο γίνεται και με τις θεατρικές επιχειρήσεις, με τις επιχειρήσεις κέντρων διασκέδασης κ.λπ. Απέναντι στο κοινό ο ηθοποιός φέρεται σαν καλλιτέχνης, απέναντι όμως στον επιχειρηματία του είναι *παραγωγικός εργάτης*.

(Μαρξ, 1984: 459-460)

Δεν είναι περιφερειακή αυτή η τοποθέτηση. Αναφερόμενος σε μια κοινωνία στην οποία «το κεφάλαιο έχει κατακτήσει όλη την παραγωγή» (με άλλα λόγια: οι καπιταλιστικές σχέσεις έχουν καθολικοποιηθεί), σημειώνει ότι τότε το εισόδημα ανταλλάσσεται «είτε με εμπορεύματα, που τα παράγει και τα πουλά μόνο το

κεφάλαιο, είτε με εργασίες, που επίσης αγοράζονται όπως εκείνα τα εμπορεύματα, για να καταναλωθούν' δηλαδή αγοράζονται απλώς και μόνο χάρη στην υλική ιδιότητά τους, στην αξία χρήσης τους, χάρη στις υπηρεσίες που με την υλική ιδιότητά τους προσφέρουν στον αγοραστή και καταναλωτή τους. Για τον παραγωγό αυτών των υπηρεσιών οι υπηρεσίες αυτές είναι εμπορεύματα. Έχουν μια καθορισμένη ανταλλακτική αξία. Για τον αγοραστή, όμως, οι υπηρεσίες αυτές είναι μόνο αξίες χρήσης, αντικείμενα, στα οποία καταναλώνει το εισόδημά του». Η:

Ανάμεσα στα καταναλώσιμα είδη υπάρχουν κάθε στιγμή, δίπλα σε κείνα που υπάρχουν με τη μορφή τροφίμων, και μια ποσότητα καταναλώσιμων ειδών με τη μορφή υπηρεσιών.

(Μαρξ, 1984: 164)

Και με ακόμη πιο σαφή τρόπο:

Η υλική ιδιότητα της εργασίας, επομένως και του προϊόντος της, αυτή καθαυτή δεν έχει καμιά σχέση με τη διάκριση αυτή ανάμεσα στην παραγωγική και τη μη παραγωγική εργασία. Λόγου χάρη, οι μάγειροι και τα γκαρσόνια ενός εστιατορίου είναι παραγωγικοί εργάτες, εφόσον η εργασία τους μετατρέπεται σε κεφάλαιο για τον ιδιοκτήτη του εστιατορίου. Τα ίδια πρόσωπα είναι μη παραγωγικοί εργάτες όταν είναι υπηρέτες σ' ένα σπίτι, εφόσον δεν δημιουργώ κεφάλαιο από την υπηρεσία τους, αλλά ξοδεύω εισόδημα.

(Μαρξ, 1984: 153)

Στα *Grundrisse*, επίσης, σημειώνει ότι «παραγωγική, λοιπόν, μπορεί να είναι εκείνη μόνο η εργασία που [...] επιτρέπει χειροπιαστά στον εργάτη να παράγει περισσότερες αξίες απ' όσες καταναλώνει», χαρακτηρίζει «χοντροκομμένη» την αντίληψη του Α. Σμιθ «ότι η υπεραξία πρέπει να εκφράζεται σ' ένα υλικό προϊόν» και καταλήγει:

Οι ηθοποιοί είναι παραγωγικοί εργάτες όχι στο μέτρο που παράγουν τη θεατρική παράσταση, αλλά στο μέτρο που αυξά-

νουν τον πλούτο του εργοδότη τους. Ποιο είναι όμως το είδος της εργασίας που συντελείται, σε ποια δηλαδή μορφή υλοποιείται η εργασία, είναι απόλυτα αδιάφορο γι' αυτή τη σχέση.

(Μαρξ, 1990: 243)

Στην αντίληψη του Σμιθ που θεωρεί ως παραγωγική μόνο την εργασία η οποία απολήγει σε εμπόρευμα με υλική υπόσταση, την εργασία που «πρέπει να παγιωθεί σε ένα λίγο-πολύ διαρκές προϊόν» (Μαρξ, 1984: 170), αναφέρεται ο Μαρξ και στις *Θεωρίες για την υπεραξία* όπου σημειώνει:

Ωστόσο, την υλοποίηση κ.λπ. της εργασίας δεν μπορούμε να την εννοούμε τόσο σκωτσέζικα, όπως την αντιλαμβάνεται ο Σμιθ. Όταν μιλάμε για το εμπόρευμα σαν υλοποίηση της εργασίας – με την έννοια της ανταλλακτικής του αξίας – τότε αυτό το ίδιο δεν είναι παρά ένας φανταστικός, δηλαδή μόνο κοινωνικός, τρόπος ύπαρξης του εμπορεύματος, που δεν έχει καμιά σχέση με τη σωματική πραγματικότητα του. [...] Είναι δυνατό η συγκεκριμένη δουλειά, αποτέλεσμα της οποίας είναι το εμπόρευμα, να μην αφήσει ούτε ένα ίχνος σ' αυτό.

(Μαρξ, 1984: 167-168)

Πιο κάτω μάλιστα, γίνεται καυστικός:

Γιατί ο αρωματοποιός που κολακεύει την όσφρησή μου να είναι παραγωγικός και όχι ο μουσικός που μαγεύει το αυτί μου; Ο Α. Σμιθ θα απαντούσε, γιατί ο ένας προσφέρει ένα υλικό προϊόν, ενώ ο άλλος όχι. Η ηθική και η «υπηρεσία» των δύο κυρίων δεν έχει καμιά σχέση με αυτήν τη διάκριση.

(Μαρξ, 1984: 184)

Στην άυλη παραγωγή και στα εμπορεύματα («άυλα προϊόντα», «άυλες αξίες» τα ονομάζει ο Μαρξ) που δεν μπορούν να αποχωριστούν από την πράξη του παράγειν (άρα από τον παραγωγό), να υπάρξουν αυτοτελώς και έξω από αυτήν, που καταναλώνονται τη στιγμή της παραγωγής τους, ο Μαρξ συμπεριλαμβάνει τις

υπηρεσίες. Μάλιστα στην «αγορά υπηρεσιών στις συνθήκες του καπιταλισμού» αφιερώνει ένα κεφάλαιο στις *Θεωρίες για την υπεραξία* (Μαρξ, 1984: 449-455). Εκεί, μιλά για «εμπορεύματα τα οποία προσφέρονται με τη μορφή υπηρεσιών» (Μαρξ, 1984: 452) γράφοντας

Ορισμένες *υπηρεσίες*, μ' άλλα λόγια, οι *αξίες χρήσης* που είναι το αποτέλεσμα ορισμένων δραστηριοτήτων ή εργασιών, ενσωματώνονται σε *εμπορεύματα*, ενώ άλλες δεν αφήνουν πίσω τους κάτι χειροπιαστό, ένα αποτέλεσμα που να *ξεχωρίζει* από το ίδιο το πρόσωπο, ή το αποτέλεσμά τους δεν είναι ένα *εμπόρευμα που μπορεί να πουληθεί*. Λόγου χάρη, η υπηρεσία που μου προσφέρει ένας τραγουδιστής ικανοποιεί μια αισθητική ανάγκη μου, αλλ' αυτό που απολαμβάνω υπάρχει μόνο σε μια πράξη που είναι αδι-αχώριστη από τον ίδιο τον τραγουδιστή. [...] Όταν είμαι υγιής και δεν χρειάζομαι τον γιατρό, όταν έχω την τύχη να μην είμαι υποχρεωμένος να διεξάγω δίκες, τότε αποφεύγω να ξοδεύω χρήματα για ιατρικές ή δικηγορικές υπηρεσίες, όπως αποφεύγω την πανούκλα.

(Μαρξ, 1984: 453)

Εφαρμόζοντας τη συλλογιστική του στη βιομηχανία των μεταφορών, εντάσσει τη μεταφορά εμπορευμάτων στην υλική παραγωγή, αλλά τη μεταφορά ανθρώπων στις υπηρεσίες: «Σχετικά με τη μεταφορά ανθρώπων εμφανίζεται μόνο σαν μια υπηρεσία, που προσφέρεται σ' αυτούς από τον επιχειρηματία μεταφορών» (Μαρξ, 1984: 461).

Στο κεφάλαιο των *Θεωριών για την υπεραξία* με τίτλο «Εξήγηση της παραγωγικής εργασίας σαν εργασίας που υλοποιείται στο εμπόρευμα», ο Μαρξ συμπυκνώνει ως εξής την άποψή του:

Η πώληση αυτών των υπηρεσιών στο κοινό αναπληρώνει στον επιχειρηματία το μισθό και το κέρδος. Και αυτές οι υπηρεσίες, που τις αγόρασε με αυτό τον τρόπο, του δίνουν τη δυνατότητα να τις ξαναγοράσει, δηλαδή με αυτές ξαναανέωται το ποσό από το οποίο

πληρώνονται. [...] Είναι αλήθεια ότι στον ίδιο τον επιχειρηματία οι υπηρεσίες αυτές πληρώνονται από το εισόδημα του κοινού. Δεν είναι όμως λιγότερο αλήθεια ότι αυτό ισχύει για όλα τα προϊόντα, εφόσον περνούν στην ατομική κατανάλωση. [...] Ένα μέρος των απλών υπηρεσιών, που δεν αποκτούν αντικειμενική μορφή –δεν μπορούν να αποκτήσουν σαν πράγματα μια ξεχωριστή από τους ανθρώπους που τις προσφέρουν ύπαρξη, δεν μπορούν επίσης να μπου σε ένα εμπόρευμα σαν συστατικό μέρος της αξίας– μπορούν να αγοραστούν με κεφάλαιο (από τον *άμεσα* αγοραστή της εργασίας), να αναπληρώσουν το μισθό τους και να αποφέρουν ένα κέρδος. Με δύο λόγια, η παραγωγή αυτών των υπηρεσιών μπορεί εν μέρει να υπαχθεί στο κεφάλαιο, ακριβώς όπως ένα μέρος της εργασίας που ενσωματώνεται σε ωφέλιμα πράγματα αγοράζεται άμεσα από το εισόδημα και δεν υπάγεται στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή.

(Μαρξ, 1984: 162)

Και αλλού:

Ο ίδιος εργάτης μπορεί ν' αγοράζει εργασία, δηλαδή εμπόρευμα τα οποία προσφέρονται με τη μορφή υπηρεσιών, η δε δαπάνη του μισθού του σε τέτοιες υπηρεσίες είναι ένα ξόδεμα του μισθού του που δεν διαφέρει από τη δαπάνη του μισθού του σε οποιαδήποτε άλλα εμπόρευμα. Οι υπηρεσίες που αγοράζει μπορεί να είναι πολύ ή λίγο αναγκαίες, λ.χ. η υπηρεσία ενός γιατρού ή ενός παπά, ακριβώς όπως μπορεί ν' αγοράσει ψωμί ή ρακί.

(Μαρξ, 1984: 452)

Ο Μαρξ αναδεικνύει τις ομοιότητες αλλά και τις διαφορές υλικής-άυλης παραγωγής, αναφέροντας ότι πρέπει να αποφεύγονται οι «επιφανειακές αναλογίες και σχέσεις ανάμεσα στον πνευματικό και υλικό πλούτο» (Μαρξ, 1984: 307). Αντιπαρτιθέμενος, μάλιστα, στους Α. Στορχ, ο οποίος υποστήριζε ότι ο γιατρός παράγει υγεία και ο καθηγητής διαφώτιση, και Ν. Σένιορ, ο οποίος υποστήριζε ότι ο γιατρός που θεραπεύει

ένα παιδί παράγει αποτέλεσμα διαρκείας, αναφέρει:

«Ανοσία! Κι αν το παιδί πεθάνει, το αποτέλεσμα δεν θα είναι μικρότερης διάρκειας. Και αν το παιδί παραμείνει όπως ήταν άρρωστο, η *υπηρεσία* του γιατρού θα πληρωθεί παρ' όλα αυτά. Κατά τον Νάσσαου, θα' πρεπε οι γιατροί να πληρώνονται μόνο όταν γιατρέψουν. [...] Είναι απολύτως χωρίς σημασία για τον *οικονομικό καθορισμό* αυτής της σχέσης αν ο γιατρός με θεραπεύει, αν ο δάσκαλος είναι αποτελεσματικός στη διδασκαλία του, αν ο δικηγόρος κερδίζει τη δίκη του. Αυτό που πληρώνεται είναι η υπηρεσία σαν τέτοια, το αποτέλεσμα της οποίας, λόγω της φύσης της, δεν μπορεί να το εγγυηθεί αυτός που προσφέρει την υπηρεσία.

(Μαρξ, 1984: 308-309, 454)

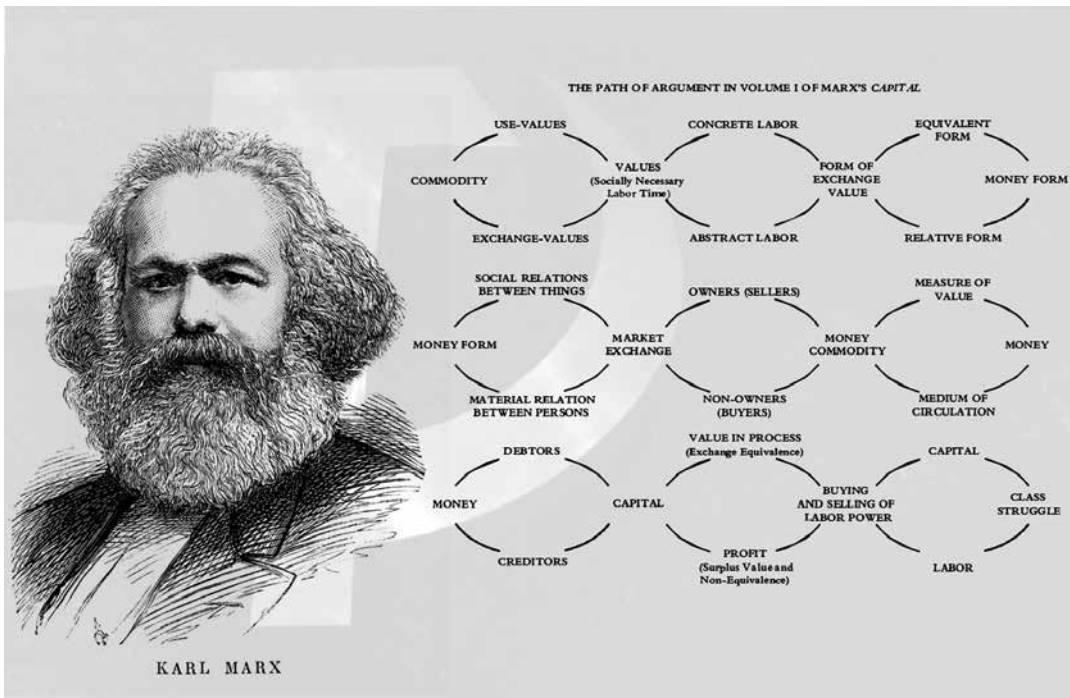
Προς την καθολική μετατροπή των αξιών χρήσης σε αξίες

Η οπτική του Μαρξ είναι χρησιμότητα για τη μελέτη του εμπορεύματος τον 21^ο αιώνα. Προφανώς η εποχή είναι διαφορετική. Ωστόσο, η διορατικότητα με την οποία αντιμετώπισε τάσεις που στην εποχή του ήταν σε εμβρυϊκή μορφή (και γενικεύτηκαν πολύ αργότερα), αλλά και ο χαρακτήρας του μαρξισμού ως δημιουργικά αναπτυσσόμενου πλαισίου ιδεών, γεφυρώνουν το «χάσμα των εποχών».

Η πρώτη τάση που παρατηρείται σήμερα είναι η μετατροπή σχεδόν όλων των αξιών χρήσης σε αξίες, η καθολική ένταξη υπαρκτών ή εν δυνάμει αξιών χρήσης στη σφαίρα των εμπορευματοκρατικών σχέσεων. Η αστική τάξη «είναι υποχρεωμένη να φωλιάζει παντού, να εγκαθίσταται παντού, να αποκαθιστά παντού σχέσεις», αναφέρει το *Μανιφέστο* (Μαρξ - Ένγκελς, χ.χ.έ.: 24), περιγράφοντας αυτή την τάση. Αν είναι υποχρεωμένη να το κάνει γενικά, είναι

διπλά υποχρεωμένη σε εποχές δομικών κρίσεων, κατά τις οποίες η κερδοφορία της και το κυρίαρχο έως τότε μοντέλο συσσώρευσης κλονίζονται ιστορικά. Στην περίπτωση αυτή, η ανάγκη για νέα πεδία κερδοφορίας γίνεται ακατανίκητη. Κι αν αυτή διασταυρωθεί με τις δυνατότητες της επιστήμης –στις τεχνολογίες πληροφορικής και επικοινωνιών (ΤΠΕ), στις επιστήμες της ζωής (βιολογία, γενετική), στην ενέργεια κ.ά.– για εμφάνιση νέων εμπορευμάτων, αλλαγή της «μορφής» πολλών υπηρεσιών και μετατροπή σε αξίες αξιών χρήσης που μέχρι πρότινος η εμπορευματοποίησή τους δεν ήταν επικερδής, τότε έχουμε μια ποιοτική τομή στην ιστορική εξέλιξη της εμπορευματικής παραγωγής. Αυτό ακριβώς συμβαίνει σήμερα.

Έτσι, πλάι στα παραδοσιακά υλικά εμπορεύματα (που επίσης εμπλουτίζονται ή αλλάζουν μορφή ή και κάποια απαξιώνονται), μετατρέπονται σήμερα σε αξίες και απειράριθμες αξίες χρήσης οι οποίες «ωφελούν τον άνθρωπο χωρίς τη μεσολάβηση της εργασίας». Η τάση αυτή αφορά δημόσια αγαθά (ή «κοινά») τα οποία συνδέονται με τη φύση (γη, αέρας, νερό, δάση, διάστημα, υπέδαφος, θαλάσσιος βυθός, αλιευτικές ζώνες, γενετικό υλικό, κυτταρικές σειρές, γενετικά τροποποιημένοι οργανισμοί, μικροοργανισμοί κ.λπ.), με δημόσιους χώρους και υποδομές (ενεργειακοί πόροι, οδικές αρτηρίες, φράγματα, δίκτυα επικοινωνιών, λιμάνια, αεροδρόμια κ.ά.) και με άυλες –ψηφιακές ή μη– αξίες χρήσης (πληροφορίες, γνώσεις, λογισμικό, πολιτισμικά αγαθά κ.ά.) η απόκτηση των οποίων αποτελεί επιστέγασμα της συνολικής πολιτισμικής-επιστημονικής πορείας της ανθρωπότητας, έκφραση της «γενικής κατάστασης της επιστήμης», της «γενικής κοινωνικής γνώσης», του «γενικού νου» (Μαρξ, 1989: 539), και συνεπώς δεν μπορεί να αποδοθεί στενά σε κάποιον άνθρωπο, χώρο ή χρόνο (παρά τη συμβολή κάποιου στο τελικό στάδιο). Επιπλέον, σε αξίες/εμπορεύματα μετατρέπεται ένα πλήθος υπηρεσιών, νέων ή υπηρεσιών που πριν καλύπτονταν είτε από την οι-



κογένεια και την κοινότητα είτε από την κοινωνική λειτουργία του αστικού κράτους (η οποία καλύπτει ανάγκες αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης).

Αναφέρει ο Rifkin:

Ο λόγος ύπαρξης του καπιταλισμού είναι η ένταξη κάθε τομέα της ανθρώπινης ζωής στο οικονομικό πεδίο, όπου μετασχηματίζονται σε εμπόρευμα που μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο συναλλαγής στο πλαίσιο της αγοράς. Ελάχιστοι τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας έχουν γλιτώσει από αυτό τον μετασχηματισμό. Τα τρόφιμα που καταναλώνουμε, το νερό που πίνουμε, τα αντικείμενα που κατασκευάζουμε και χρησιμοποιούμε, οι κοινωνικές σχέσεις που βιώνουμε, οι ιδέες που προβάλλουμε, ο χρόνος που ξοδεύουμε, ακόμη και το DNA που καθορίζει σε μεγάλο βαθμό το ποιο είμαστε, όλα αυτά έχουν μπει μέσα στο καπιταλιστικό καζάνι, μέσα στο οποίο μετασχηματίζονται, ορίζεται η τιμή τους και διατίθενται στην αγορά.

(Rifkin, 2017: 13-14).

Η ως άνω διεργασία έχει επαναφέρει στο προσκήνιο τη συζήτηση περί πρωταρχικής κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης (ενδεικτικά, Bollier, 2016: 61-112· De Angelis, 2013: 41-79· Harvey, 2006: 144-179· Rifkin, 2017: 63-80). Σε αυτή τη συζήτηση (στην οποία σχεδόν πάντα σχολιάζονται οι θέσεις του Μαρξ επί του θέματος), η σημερινή μετατροπή δημόσιων αγαθών σε ιδιωτική ιδιοκτησία παρομοιάζεται με τις περιφράξεις κοινόχρηστων ως τότε βοσκοτόπων, καλλιεργήσιμων γαιών, δασών, νερών κ.ά., οι οποίες σηματοδότησαν τις απαρχές της κεφαλαιοκρατίας. Ορισμένοι, μάλιστα, της δίνουν ιδιαίτερη ονομασία, για να τη διαχωρίσουν από τις διεργασίες που έλαβαν χώρα από τον Μεσαίωνα και ύστερα, και να λύσουν την αντίφαση που εμπεριέχει η χρήση του όρου «πρωταρχική» σε μια διαδικασία με ιστορική διάρκεια· ο Harvey, για παράδειγμα, χρησιμοποιεί τον όρο «συσσώρευση μέσω αφαίρεσης πόρων από άλλους» (Harvey, 2006).

Αρκετοί απ' αυτούς που υιοθέτησαν τη σχετική προβληματική διείδαν έγκαι-

ρα την εξελισσόμενη τάση και τη σημασία της για την ταξική πάλη (παρ' ότι δεν αναφέρονταν συχνά στην ταξική πάλη κι όριζαν ως βασικό επίδικο την αντιπαράθεση ανάμεσα στα πνευματικά δικαιώματα και την ελεύθερη πρόσβαση). Σημασία η οποία αναδείχτηκε, με ιδιόμορφο τρόπο, ήδη από το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1980, με το Κίνημα Ελεύθερου Λογισμικού ή Ανοικτού Κώδικα, το «η πληροφορία θέλει να είναι ελεύθερη» του St. Brand (Rifkin, 2017: 193-194· Bollier, 2016: 101), την αντιπαράθεση του B. Gates της Microsoft και του R. Stallman για το ελεύθερο λογισμικό (Rifkin, 2017: 331-334· Mason, 2016: 218-220) κ.ά. Βέβαια, οι αναλύσεις τους δεν έχουν πάντα το απαιτούμενο βάθος και τα πολιτικά «διά ταύτα» στα οποία καταλήγουν είναι συχνά προβληματικά, ωστόσο αυτό είναι άλληνη τάσης πρόβλημα και πάντως δεν ακυρώνει τη συμβολή τους.

Χρειάζεται, βέβαια, σχολιασμό η απόδοση στον Μαρξ είτε μιας τάσης υποτίμησης του ζητήματος, λόγω της επικέντρωσής του στην άμεση διαδικασία της παραγωγής (Bollier, 2016: 71), είτε της άποψης ότι η πρωταρχική συσσώρευση έχει πλέον συντελεστεί, αφορά την περίοδο προ του καπιταλισμού ή –έστω– τις απαρχές του (De Angelis, 2013: 43-58· Harvey, 2006: 149). Αντιπαρερχόμαστε την άποψη περί υποτίμησης – απαντών σε αυτήν το μαρξιστικό έργο στο σύνολό του και ειδικά οι 50 σελίδες στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* οι οποίες της έχουν αφιερωθεί (Μαρξ, 1978: 738-788). Απαιτεί σχολιασμό, όμως, η άποψη περί ολοκλήρωσης προ αιώνων της πρωταρχικής συσσώρευσης, η οποία πράγματι είναι διαδεδομένη στο μαρξισμό, δεν υπήρχε όμως στον Μαρξ, τουλάχιστον όπως του την αποδίδουν. Ο Μαρξ σημειώνει:

Η λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση δεν είναι τίποτ' άλλο παρά το ιστορικό προτσές χωρισμού του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής.

Εμφανίζεται σαν «πρωταρχική», γιατί αποτελεί την προϊστορία του

κεφαλαίου και του αντίστοιχού του τρόπου παραγωγής.

(Μαρξ, 1978: 739)

Συνεπώς, η πρωταρχική συσσώρευση δεν ήταν ζήτημα γενεαλογίας του κεφαλαίου, αλλά ιστορική του τάση, η οποία λειτουργεί διαρκώς και στην πορεία που οδήγησε στην επικράτηση των καπιταλιστικών σχέσεων, αλλά και καθ' όλη την περίοδο που αυτές κυριαρχούν. Μάλιστα, μιλώντας για την περίοδο κατά την οποία οι καπιταλιστικές σχέσεις κυριαρχούν, διακρίνουμε βαθμίδες/στάδια στην εξέλιξή τους, οι οποίες συνδέονται με αντίστοιχα άλματα στον «αποχωρισμό του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής», στην εξαφάνιση προκαπιταλιστικών υπολειμμάτων ή στην αντικατάσταση της απλής από τη διευρυμένη εμπορευματική παραγωγή. Προς διάλυση κάθε αμφιβολίας, ο Μαρξ σημειώνει ότι η συσσώρευση «απλώς παρουσιάζει σαν συνεχή διαδικασία αυτό που στην πρωταρχική συσσώρευση εμφανίζεται σαν διακριτή διαδικασία» (Μαρξ, 1984β: 311-312) και ότι

ακριβώς, αυτός ο χωρισμός των όρων εργασίας, από τη μια, και των παραγωγών, από την άλλη, είναι που συγκροτεί την έννοια του κεφαλαίου που αρχίζει σαν πρωταρχική συσσώρευση, [...] και που εμφανίζεται μετά σαν μόνιμο προτσές στη συσσώρευση και στη συγκέντρωση του κεφαλαίου.

(Μαρξ, 1978β: 311-312)

Με τα λόγια του Rifkin, «η όλη διαδικασία λειτουργεί σαν κάποιου είδους αεικίνητο» (Rifkin, 2016: 15). Συνεπώς, επιβεβαιώνουν μάλλον παρά καταρρίπτουν τον Μαρξ διανοητές όπως η Η. Arendt, η οποία –με αφορμή τις οικονομικές υφέσεις των δεκαετιών 1860 και 1870– υπογραμμίζει ότι «το προπατορικό αμάρτημα της απλής ληστείας, η οποία πριν από αιώνες είχε καταστήσει εφικτή “την πρωταρχική συσσώρευση του κεφαλαίου” (Μαρξ) και είχε αρχίσει όλη την περαιτέρω συσσώρευση, έπρεπε τελικά να επαναληφθεί, αλλιώς

ο κινητήρας της συσσώρευσης ξαφνικά θα σταματούσε» (Arendt, 2017: 49)· ή ο D. Harvey, ο οποίος σημειώνει ότι «όλα τα γνωρίσματα της πρωταρχικής συσσώρευσης τα οποία αναφέρει ο Μαρξ διατηρούν ισχυρή παρουσία εντός της ιστορικής γεωγραφίας του καπιταλισμού μέχρι τώρα» και διακρίνει «ένα νέο κύμα “περίφραξης των κοινοτικών γαιών”» και «νέα εδάφη συσσώρευσης» (Harvey, 2006: 150, 153, 154). Η κριτική προσέγγιση της άποψής του γι’ αυτά τα «νέα εδάφη», όπως διατυπώνεται στο *Ο νέος ιμπεριαλισμός*, συνδυαζόμενη με μια κριτική ανάγνωση των απόψεων της Λούξεμπουργκ για τον ιμπεριαλισμό, καταδεικνύει ότι η εκτατική ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων δεν αφορά μόνο κατάκτηση νέων χώρων ή χωρών, αλλά και «κατάκτηση» νέων πεδίων, αποκατάσταση εμπορευματοχρηματικών σχέσεων σε νέες σφαίρες,

Παλιό και νέο στα σύγχρονα εμπορεύματα

Οι μοχλοί μετατροπής των αξιών χρήσης σε αξίες διαφέρουν (αν κι όχι πάντα) από εκείνους της πρωταρχικής συσσώρευσης, η ιστορία της οποίας γράφτηκε «με αίμα και φωτιά» (Μαρξ). Η διαφορά αφορά τη μορφή, γιατί ως προς την ουσία παραμένουν, όπως και οι «πρόγονοί» τους, ληστρικοί, σκανδαλώδεις, ωμοί, βίαιοι (έστω κι αν δεν χρησιμοποιούν πάντα την ισχύ των όπλων). Είναι, συνεπώς, εύστοχη η διαπίστωση του Harvey ότι

μερικοί από τους μηχανισμούς της πρωταρχικής συσσώρευσης στους οποίους έδινε βάρος ο Μαρξ έχουν προσαρμοστεί με μικρές αλλαγές στις τωρινές συνθήκες και λειτουργούν πολύ καλά, έτσι ώστε τώρα παίζουν ακόμη σημαντικότερο ρόλο από ό,τι στο παρελθόν.

(Harvey, 2006: 151)

Σήμερα οι κύριοι μοχλοί είναι:

- Η κατοχύρωση πατεντών, διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας και copyrights,

τόσο για νέες γνώσεις και επιστημονικές ανακαλύψεις (που όμως για να παραχθούν στηρίχτηκαν στην προϋπάρχουσα ελεύθερα προσβάσιμη γνώση) όσο και για γνώσεις οι οποίες προέκυψαν από τη συλλογική εμπειρία αιώνων (π.χ. σπόροι, εμπειρικές θεραπευτικές πρακτικές). Η τάση αυτή ενίοτε φτάνει στα άκρα: η McDonald’s ισχυρίζεται ότι έχει την παγκόσμια ιδιοκτησία του προθέματος «Mc» (άρα δεν μπορεί να το χρησιμοποιεί άλλη εταιρεία στο εμπορικό της σήμα), ενώ υπάρχουν κατοχυρωμένα σήματα για οσμές όπως αυτή «του φρεσκοκουρεμένου γκαζόν πάνω στις μπάλες του τένις» (Bollier, 2016: 104)!

- Η αποκρατικοποίηση ή ιδιωτικοποίηση, η οποία δρομολογείται άλλοτε με απευθείας πώληση δημόσιων στοιχείων, άλλοτε με παραχώρηση της εκμετάλλευσης ή της διαχείρισής τους και άλλοτε με ανάθεση της διεκπεραίωσης δημόσιων λειτουργιών από καπιταλιστικές επιχειρήσεις.

Η έκφραση «κύριοι μοχλοί» έχει σημασία: το γεγονός ότι παγκοσμίως δύο δισ. άνθρωποι έχουν μόνο εθιμικά δικαιώματα χρήσης για τη γη τους (άρα θα μπορούσαν να την απολέσουν νομικά – Bollier, 2016: 72) ή ότι οι περισσότερες από τις πολεμικές συγκρούσεις της εποχής μας συμβαίνουν σε περιοχές κρίσιμες για τους ενεργειακούς πόρους ή τις πρώτες ύλες τους πιστοποιεί ότι κάθε άλλο παρά έχουν εγκαταλειφθεί οι κλασικές μέθοδοι.

Μια άλλη σημαντική εξέλιξη είναι ότι ο αριθμός των κάθε λογής άυλων (κυρίως ψηφιακών) εμπορευμάτων ή των εμπορευμάτων που συνδυάζουν υλικό και άυλο στοιχείο, με δεσπόζον το δεύτερο, είναι ασύγκριτα μεγαλύτερος από το παρελθόν. Παραδείγματα τέτοιου συνδυασμού είναι η νέα γενιά ευέλικτων-προγραμματιζόμενων ρομπότ, στα οποία κυρίαρχο είναι το λογισμικό που ενσωματώνουν, και η τρισδιάστατη εκτύπωση, στην οποία «το λογισμικό κάνει όλη τη δουλειά», δεν απαιτείται

«μεγάλη επένδυση κεφαλαίου για τον εξοπλισμό του χώρου παραγωγής» και η πρώτη ύλη είναι συχνά φτηνή: «Η τρισεπίτατη εκτύπωση μπορεί να χρησιμοποιήσει τα φθηνότερα υλικά στον κόσμο – άμμο και πέτρες, καθώς και κάθε είδους απορρίμματα, όλα από τοπικά διαθέσιμες πηγές – αποφεύγοντας έτσι το κόστος των παραδοσιακών δομικών υλικών και το εξίσου υψηλό διαχειριστικό κόστος» (Rifkin, 2016: 172, 190, 188). Αναφέρει μελέτη του Ινστιτούτου SAS για το 2013: «Το πληροφοριακό περιεχόμενο των προϊόντων έχει αρχίσει να αποκτά μεγαλύτερη αξία από τα φυσικά στοιχεία που τα παράγαν» (Mason, 2016: 202).

Ενδεικτικό της βαρύτητας που έχουν αυτής της μορφής τα εμπορεύματα είναι ότι οι εταιρείες που τα παράγουν (Google, Apple, Microsoft, Facebook κ.ά.) περιλαμβάνονται στις μεγαλύτερες πολυεθνικές του πλανήτη. Επίσης, ενδεικτικό είναι ότι η αξία χρήσης που κυρίως εμπορεύονται κάποιες απ' αυτές είναι ο διαφημιστικός χώρος, η πρόσβαση – π.χ. οι 2 δισεκατομμύρια χρήστες που θα δουν ό,τι «ανεβαίνει» στην αρχική σελίδα τους στο Facebook – γύρω στο 90% των κερδών του Facebook και της Google προέρχονται από διαφημίσεις, ενώ οι δύο εταιρείες ελέγχουν το 50% της παγκόσμιας διαφημιστικής αγοράς στο διαδίκτυο (*Η Καθημερινή*, 25/6/2017). Ο δεύτερος πυλώνας της κερδοφορίας τους είναι η πώληση πληροφοριών οι οποίες έχουν συγκεντρωθεί από τους χρήστες τους.

Σε αυτό το πλαίσιο, νέα δεδομένα δημιουργούν το Διαδίκτυο των Πραγμάτων (IoT), το οποίο συνδυάζει το διαδίκτυο επικοινωνίας, ενέργειας και εφοδιασμού (Ross, 2017· Rifkin, 2016· Brynjolfsson - McAfee, 2016), η βιοπληροφορική (σύγκλιση επιστημών ζωής και πληροφορικής) και τα μεγάλα σύνολα δεδομένων (big data), τα οποία αφορούν την «ικανότητα επεξεργασίας πλήθους πληροφοριών σε πραγματικό χρόνο, έτσι ώστε να μπορούμε να τις χρησιμοποιήσουμε σε κάτι» (Ross, 2017: 264) στην εφοδιαστική αλυσίδα,

την αγροτική παραγωγή, τις εκλογές, τη διαφήμιση κ.ά.

Στις βασικές τάσεις της εποχής, επίσης, περιλαμβάνεται ο πολλαπλασιασμός των υπηρεσιών οι οποίες έχουν μετατραπεί σε αξίες. Αυτό αφορά τόσο κλασικές (υγειονομικές, εκπαιδευτικές, φροντίδα παιδιών ή ηλικιωμένων κ.ά. – που κι αυτές αλλάζουν) όσο και νέες, όπως η καθαριότητα δημόσιων χώρων, η φύλαξη-αστυνόμευση, ο πόλεμος, η πληροφόρηση, η επικοινωνία, η μετάφραση, η συλλογή φόρων, οι τεχνικές υπηρεσίες, η διαχείριση οδών, δικτύων νερού ή ενέργειας κ.ά. Αυτή την εξέλιξη την τροφοδοτεί η αναζήτηση νέων πεδίων κερδοφορίας εκ μέρους του κεφαλαίου σε τομείς που αφορούν κοινωνικές ανάγκες, αλλά το κράτος αποσύρεται και η οικογένεια ή η κοινότητα αδυνατούν να καλύψουν. Την τροφοδοτούν επίσης οι σύγχρονες επιστημονικές ανακαλύψεις που ενσωματώνουν γνώσεις, υπολογισμούς και δεξιότητες σε άυλα προϊόντα, απνεκρώνουν-αντικειμενοποιούν τμήματα της ζωντανής εργασίας, αλλάζοντας το περιεχόμενο και τον τρόπο με τον οποίο αυτή επιτελείται – αλλάζοντας δηλαδή τη μορφή των υπηρεσιών. Σε πολλές περιπτώσεις, αυτή η αλλαγή διευκολύνει την τυπική υπαγωγή στο κεφάλαιο υπηρεσιών που ως χθες δεν υπάγονταν σε αυτό, κυρίως όμως την πραγματική υπαγωγή τους.

Αξιοσημείωτη είναι ακόμη η ισχυρή τάση μονοπώλησης – γενικά και ιδιαίτερα – στην παραγωγή των εμπορευμάτων της νέας εποχής. Με τα λόγια του Mason: «Στον πληροφορικό καπιταλισμό, η δημιουργία μονοπωλίων δεν είναι απλώς μία ακόμη έξυπνη τακτική μεγιστοποίησης των κερδών. Είναι ο μοναδικός τρόπος για να λειτουργήσει μία επιχείρηση» (Mason, 2016: 214). Προφανώς, δεν καταργείται η απλή εμπορευματική παραγωγή ούτε η διευρυμένη εμπορευματική παραγωγή σχετικά μικρής εμβέλειας. Ωστόσο, κυρίαρχη τάση είναι η μονοπώληση από πολυεθνικές κι η ταχύτατη επικράτησή τους ακόμη και σε τομείς που δεν ανα-

πήχθησαν με δική τους πρωτοβουλία. Η μονοπωλιακή θέση εξασφαλίζεται με μια σειρά τρόπους: έλεγχος της έρευνας (με όπλο τη χρηματοδότηση), κατοχύρωση πατεντών, εξαγορά νεοφυών επιχειρήσεων (το 2011 η Apple και η Microsoft αγόρασαν 6.000 διπλώματα ευρεσιτεχνίας της Nortel – Rifkin, 2017: 387), συγχωνεύσεις, πλανητική διασπορά διάφορων σταδίων παραγωγής, αξιοποίηση φορολογικών παραδείσων. Ο συνδυασμός αυτής της τάσης με τις προηγούμενες προσδίδει στην παραγωγή άυλων προϊόντων ή υπηρεσιών χαρακτηριστικά βιομηχανικής παραγωγής. Λείπουν, βέβαια, οι εικόνες της βιομηχανικής παραγωγής που κυριαρχούσαν στην εποχή του Μαρξ, η ουσία όμως παραμένει ίδια.

Ο χαρακτήρας πολλών εμπορευμάτων της νέας εποχής έχει επαναφέρει στο προσκήνιο τη συζήτηση για τον νόμο της αξίας – τον καθορισμό, δηλαδή, της ανταλλακτικής αξίας των εμπορευμάτων με βάση την εργασία που έχει αποκρυσταλλωθεί σε αυτά κατά την παραγωγή τους. Στην αιχμή της συζήτησης, στην οποία συμμετέχουν αστοί διανοούμενοι (ενδεικτικά, Rifkin, 2017 και Brynjolfsson - McAfee, 2016), αλλά και μαρξιστές, βρίσκεται το αν ισχύει ο νόμος στην περίπτωση των ψηφιακών/άυλων ή κατά μείζονα λόγο ψηφιακών εμπορευμάτων. Οι πρώτοι επικαλούνται συχνά τον νόμο του Moore (σύμφωνα με τον οποίο η ποσότητα υπολογιστικής ισχύος που μπορούμε να ενσωματώσουμε σε ένα μικροσίπ διπλασιάζεται κάθε δύο χρόνια) ή τον νόμο του Swanson (σύμφωνα με τον οποίο η τιμή των φωτοβολταϊκών κυττάρων τείνει να μειώνεται κατά 20% για κάθε διπλασιασμό της παραγωγικής ικανότητας του κλάδου – Rifkin, 2017: 158).

Στη συζήτηση για τον νόμο της αξίας σήμερα έχουν θέση όλες οι παράμετροι που υπέδειξε ο Μαρξ και αναφέρθηκαν ήδη. Σήμερα, βέβαια, το ζήτημα είναι ακόμη πιο περίπλοκο από την εποχή του, καθώς η εργασία «που έχει καταναλωθεί προηγούμενα» ή οι επιστημονικές γνώσεις που έχουν ενσωματωθεί

στα μέσα παραγωγής αφορούν γνώση κοινωνικοποιημένη και πληροφορία ψηφιακά αποκρυσταλλωμένη που παρήχθη σε βάθος χρόνου, από πλήθος ανθρώπων, μέσα από ορατές ή αφανείς αλληλεπιδράσεις – αντανάκλα δηλαδή σε μεγάλο βαθμό τη «γενική κοινωνική γνώση», τον «γενικό νου», ώστε να αποτελεί ερώτημα αν και πώς μπορεί να ποσοτικοποιηθεί-μετρηθεί. Ακόμη και σε αυτές τις συνθήκες βέβαια η υπογράμμιση του Μαρξ στο περίφημο απόσπασμα για τις μηχανές είναι θεμελιώδης:

Σ' αυτή τη μεταλλαγή, σαν ο μεγάλος ακρογωνιαίος λίθος της παραγωγής και του πλούτου δεν εμφανίζεται η άμεση εργασία που εκτελεί ο ίδιος ο άνθρωπος, ούτε ο χρόνος αυτής της εργασίας, αλλά η ιδιοποίηση της γενικής παραγωγικής δύναμης του ανθρώπου, η δική του κατανόηση της φύσης και ο εξουσιασμός της.

(Μαρξ, 1989: 538)

Εξίσου χρήσιμη είναι η ακόλουθη σκέψη του:

Κάτω από τους δοσμένους όρους παραγωγής ξέρουν με ακρίβεια πόσοι εργάτες είναι απαραίτητοι για να φτιάξουν ένα τραπέζι, πόση πρέπει να είναι η ποσότητα ενός καθορισμένου είδους εργασίας για να παραχθεί ένα προϊόν. Αυτό δεν συμβαίνει σε πολλά «άυλα προϊόντα». Η απαιτούμενη ποσότητα εργασίας για να επιτευχθεί ένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα στηρίζεται εξίσου σε εικασία, όπως και το ίδιο το αποτέλεσμα.

(Μαρξ, 1984: 285)

Συνηγορεί ο Mason:

Στη σύγχρονη λογιστική η αξία της πνευματικής ιδιοκτησίας εκτιμάται βάσει εικασιών. [...] Οι τεχνολογίες πληροφοριών και επικοινωνιών φαίνεται ότι φθείρουν τους μηχανισμούς αγοράς, αποσαθρώνουν τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα και διалύουν την παλιά σχέση μεταξύ μισθών, εργασίας και κέρδους.

(Mason, 2016: 201-202 και 203-204)

Η υπαρκτή δυσκολία κοστολόγησης ενός εμπορεύματος –και δη ψηφιακού– δεν ισοδυναμεί, όμως, με ακύρωση του νόμου της αξίας. Ούτε αποτελεί άρνηση του νόμου (ή του μαρξισμού) η αναγνώριση των δυσλειτουργιών οι οποίες προκύπτουν από την ταχύτατη εξέλιξη (άρα απαξίωση) αρκετών ψηφιακών ή κατά βάση ψηφιακών προϊόντων, την επίσης ταχύτατη αντιγραφή τους, τη συνακόλουθη γοργή πώση της τιμής τους (το 2012 το κόστος ενός gigabyte χωρητικότητας σκληρού δίσκου ήταν 0,16% του κόστους κατά το 2000, ενώ το κόστος ανάγνωσης ενός δισ. ζευγών DNA έχει πέσει στο 0,00006% – Rifkin, 2017: 154 και 321), καθώς και από το γεγονός ότι –σε διάκριση από τα υλικά αγαθά– «η κατανάλωσή τους από κάποιον [δεν] εμποδίζει τη χρήση τους από κάποιον άλλο» (Mason, 2016: 212). Αντιθέτως, αποτελεί υπογράμμιση των τριγμών στα θεμέλια της εμπορευματικής παραγωγής, των αντιφάσεων του καπιταλισμού και των τάσεων υπέρβασής του οι οποίες αναδύονται από την ίδια την εξέλιξή του. Αυτή εξάλλου είναι η τοποθέτηση του Μαρξ, ο οποίος στους παράγοντες που κλώνιζαν ήδη από τότε το νόμο της αξίας δεν διέβλεπε τον κλωνισμό της θεωρίας του αλλά «τους υλικούς όρους για να τον ανατινάξουν» (τον καπιταλισμό – Μαρξ, 1990: 539).

Ιδιαίτερη αξία, τέλος, αποκτά η θέση του Μαρξ ότι τα εμπορεύματα μπορεί να ικανοποιούν οποιαδήποτε ανάγκη, πραγματική ή πλασματική, να είναι πραγματικά χρήσιμα ή όχι. Αναφέρει ο Χάρβεϊ:

Έχουν καταβληθεί τεράστιες προσπάθειες, συμπεριλαμβανομένων της σύστασης μιας γιγαντιαίας διαφημιστικής βιομηχανίας, προκειμένου να επηρεαστούν και να χειραγωγηθούν οι ανάγκες και οι επιθυμίες των ανθρώπων, ούτως ώστε να διασφαλιστεί η ύπαρξη μιας δύναμης αγοράς. Ωστόσο, υπάρχει και κάτι πέρα από την απλή διαφήμιση. Αυτό που απαιτείται είναι η διαμόρφωση συνθηκών καθημερινότητας οι οποίες καθιστούν επιτακτική την κατανάλωση σωρείας αγαθών και υπηρεσιών, ώστε να μπορέ-

σουν να διατηρηθούν. [...] Η αδιάκοπη δημιουργία νέων αναγκών αποτελεί ουσιαστική προϋπόθεση για τη συνέχιση της διαρκώς διευρυνόμενης συσσώρευσης κεφαλαίου.

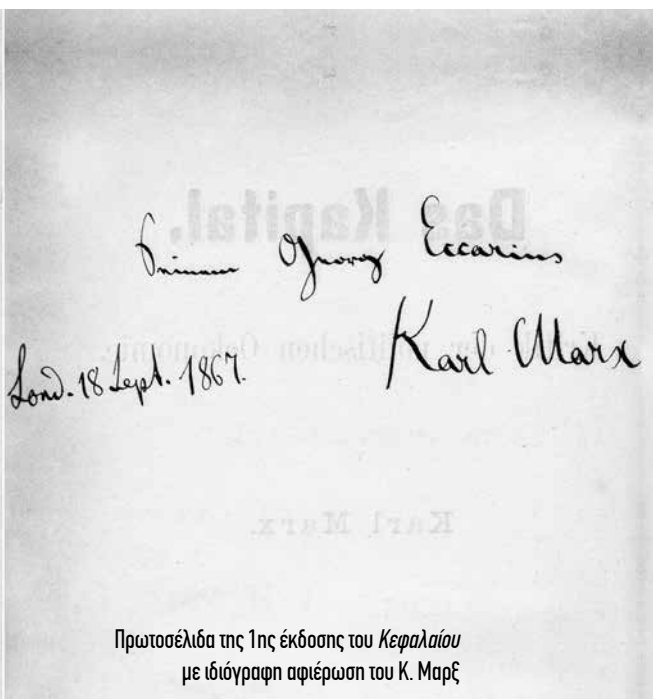
(Harvey, 2011: 112-113)

Το χωρίο εξηγεί πως ό,τι αντιλαμβάνονται ως ανάγκη οι άνθρωποι –και το κεφάλαιο σπεύδει να «ικανοποιήσει» με το αντίστοιχο εμπόρευμα– άλλοτε αποτελεί πλασματικό κατασκεύασμα διαφημιστικών καμπανιών, το οποίο επιβάλλεται «από τα πάνω» (άρα είναι κυρίως πλασματική ανάγκη, τουλάχιστον με την προβαλλόμενη μορφή) κι άλλοτε αποτελεί υπαρκτή ανάγκη, η οποία απορρέει από αλλαγές στον τρόπο ζωής. Σε ό,τι αφορά το ρόλο της διαφήμισης, του marketing, του brand name, παραθέτουμε ενδεικτικά δύο παραδείγματα.

Αναφέρει ο Mason: «Για να κοστίζει ένα ζευγάρι αθλητικά παπούτσια Nike 179,99 δολάρια, πρέπει να δουλέψουν 465.000 εργάτες σε εκατόν εφτά εργοστάσια διάσπαρτα στο Βιετνάμ, στην Κίνα και στην Ινδονησία και να παραγάγουν το ίδιο ακριβώς μοντέλο, σύμφωνα με αυστηρότερες προδιαγραφές». Για να πείσει τους πελάτες να διαθέσουν τόσα χρήματα για να το αγοράσουν, η Nike ξοδεύει σε διαφημίσεις ποσό που αντιστοιχεί σχεδόν στο 21% του παραγωγικού κόστους. Συμπέρασμα; Συχνά ο καπιταλισμός «κουνδέει την αξία τους [σ.σ. των εμπορευμάτων] περισσότερο με ιδέες που αποτελούν κοινωνική δημιουργία (όπως η εμπορική ταυτότητα μίας εταιρείας) παρά με το υλικό κόστος παραγωγής τους» (Mason, 216: 246 και 250).

Σε ανάλογο πνεύμα, ο Sennet σημειώνει ότι ένα λιτό Skoda και ένα πολυτελές Audi έχουν κατά 90% κοινή κατασκευαστική πλατφόρμα. Πώς καταφέρνει η Volkswagen, που παράγει και τα δύο, αυτή τη διαφορά ποιότητας 10% να τη μετατρέπει σε διαφορά τιμής ως και το 100%; Με την εικονοποίηση της διαφοράς, η οποία έχει αποκτήσει ύψιστη σημασία για τη δημιουργία κερδών.

Αν οι διαφορές μεγεθυνθούν με συγκριμένο τρόπο, ο θεατής θα αισθανθεί



Πρωτοσέλιδο της 1ης έκδοσης του *Κεφαλαίου* με ιδιόγραφο αφιέρωση του Κ. Μαρξ

καταναλωτικό πάθος. [...] Ελαχιστοποιώντας την προσοχή που δίνεται στο τι είναι αυτό καθεαυτό το αντικείμενο, ο βιομήχανος ελπίζει να πουλήσει τους σνειριμούς που αυτή δημιουργεί. [...] Ο καταναλωτής που μπαίνει στο παιχνίδι εικονοποίησης του μάρκετινγκ μπορεί να χάσει την αίσθηση του μέτρου και να θεωρήσει εσφαλμένα πραγματική αξία το «χρυσώμα» του αντικειμένου και όχι την πλατφόρμα του.

(Sennet, 2008: 149 και 158)

Υπάρχουν, βέβαια, και πραγματικές νέες ανάγκες. Στην περίπτωση αυτή, το κεφάλαιο παράγει εμπορεύματα για να καλύψει ανάγκες που γεννά η εξέλιξη των κοινωνιών του. Προωθεί την αστικοποίηση, αποκόπτοντας τους ανθρώπους από τη δυνατότητα να παράγουν οι ίδιοι ορισμένα μέσα συντήρησής τους ή να αντιμετωπίσουν δυσκολίες με βάση την κοινοτική ή οικογενειακή αλληλεγγύη – αλλά αυτό οδηγεί στην κάλυψη των αναγκών με όρους εμπορευματικής παραγωγής. Δημιουργεί τη ρύπανση της ατμόσφαιρας, το φαινόμενο του θερ-

μοκηπίου και την υπερθέρμανση του πλανήτη – απαντά όμως με το εμπόριο ρύπων, την αγορά κλιματιστικών. Καταδικάζει εκατομμύρια ανθρώπους στην κατάθλιψη – προσφέρει, όμως, αντικαταθλιπτικά, τα οποία περιλαμβάνονται στα πλέον διαδεδομένα φάρμακα (Ross, 2017: 97). Δαπανά 2,7 δισ. δολάρια δημόσιου χρήματος για τη χαρτογράφηση του ανθρωπίνου γονιδιώματος, για να δημιουργήσει μια αγορά 11 δισ. δολαρίων το 2013, που θα εκτιναχτεί με τη σύγκλιση βιολογίας-πληροφορικής (Ross, 2017: 87). Πριμοδοτεί το πέρασμα στην ψηφιακή εποχή, με τους κινδύνους που αυτό συνεπιφέρει, αλλά δημιουργεί την αγορά ασφάλειας στον κυβερνοχώρο, η οποία θα φτάσει από 3,5 δισ. δολάρια το 2000 στα 175 δισ. το 2020 (Ross, 2017: 211).

Τέλος, υπάρχουν εμπορεύματα καταστροφικά από κοινωνική άποψη, αλλά χρήσιμα (επικερδή) από τη σκοπιά του κεφαλαίου. Οι στρατιωτικές υπηρεσίες, τα όπλα, τα ναρκωτικά, τα «καινοτόμα» προϊόντα του χρηματοπιστωτικού συστήματος (για τα οποία γίνεται μεγάλη συζήτηση μετά την εκδήλωση της κρίσης), τα

προσωπικά δεδομένα είναι μερικά απ' αυτά. Ειδική αναφορά χρειάζεται στο εμπόρευμα «προσωπικά δεδομένα», τα οποία αφορούν πλήθος πληροφοριών (75.000 δεδομένα ανά μέσο Αμερικανό – Ross, 2017: 259), συλλέγονται από κάμερες, πιστωτικές ή χρεωστικές κάρτες, κινητά, το διαδίκτυο κ.λπ., αποθηκεύονται, υφίστανται επεξεργασία από εξειδικευμένες εταιρείες ή κολοσσούς των τηλεπικοινωνιών και του διαδικτύου και πουλιούνται σε πιθανούς εργοδότες, κρατικές υπηρεσίες ασφαλιστικές εταιρείες ή κάθε λογής επιχειρήσεις (Ramonet, 2017' Häring, 2016' Ross, 2017' Rifkin, 2017). Η μία πλευρά αυτής της «αγοράς» είναι οικονομική. Δεν πρέπει, ωστόσο, να υποτιμηθεί ούτε κατ'ελάχιστο η άλλη, που συνδέεται με τη γενικευμένη επιτήρηση (συχνά σε πραγματικό χρόνο, ειδικά με τα big data), τον καθολικό έλεγχο, τη διάχυτη καταπίεση. Αντανακλά έναν νέο ολοκληρωτισμό και αναδεικνύεται ιδιαίτερα από τον I. Ramonet, στο *Η αυτοκρατορία της επιτήρησης*. Διερωτάται με νόημα ο Rifkin:

Τι σημαίνει όταν οι συλλογικές γνώσεις
μεγάλου μέρους της ανθρώπινης ιστορί-

ας ελέγχονται από τη μηχανή αναζήτησης της Google; Ή όταν το Facebook καθίσταται ο μοναδικός επόπτης μιας δημόσιας πλατείας που συνδέει τις ζωές ενός διακατομμυρίου ανθρώπων;
(2017: 391)

Αντί επιλόγου

Είναι, προφανώς, αδύνατο στο πλαίσιο ενός κειμένου, όπως αυτό, να καταγραφεί όλος ο πλούτος της μαρξιστικής οπτικής σχετικά με το εμπόρευμα. Και είναι ακόμη πιο δύσκολο τούτη η καταγραφή να συνοδευτεί με μια αντίστοιχης ποιότητας ενασχόληση με το εμπόρευμα στον 21ο αιώνα. Ευελπιστούμε ότι η παρούσα συμβολή συνεισφέρει και στους δύο αυτούς στόχους' και κυρίως στην προσπάθεια αξιοποίησης του μαρξιστικού κειμένου, μέσω τόσο της καλύτερης κατανόησής του όσο και της δημιουργικής ανάπτυξής του, για την ερμηνεία της σύγχρονης κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας και κυρίως για την υπέρβασή της. **Τ**

b

- Arendt, H.**, (2017), *Οι απαρχές του ολοκληρωτισμού – Δεύτερο μέρος: Ιμπεριαλισμός, Θεσσαλονίκη, Νησίδες*.
- Bauman, Z.** (2008), *Ζωή για κατανάλωση*, Αθήνα, Πολύτροπον.
- Bolier, D.** (2016), *Κοινά – Μια σύντομη εισαγωγή*, Αθήνα, Angelus Novus.
- Brynjolfsson, E. - McAfee, A.** (2016), *Η θαυμαστή εποχή της νέας τεχνολογίας*, Αθήνα, Κριτική.
- De Angelis, M.** (2013), *Κοινά, περιφράξεις και κρίσεις*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις των Ξένων.
- Γερολυμάτος, Π.** (2017), *Διαδίκτυο, πληροφοριακά αγαθά και ο κλονισμός του νόμου της αξίας*, στο www.pandiera.gr.
- Häring, N.** (2016), *Η κατάρριψη των μετρητών και οι συνέπειές της – Οδεύοντας προς τον ολοκληρωτικό έλεγχο*, Αθήνα, Λιβάνης.
- Hardt, M. - Negri, A.** (2002), *Αυτοκρατορία*, Αθήνα, Scripta.
- Harvey, D.** (2006), *Ο νέος ιμπεριαλισμός*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Harvey, D.** (2011), *Το αίνιγμα του κεφαλαίου και οι κρίσεις του καπιταλισμού*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Harvey, D.** (2015), *Δεκαεφτά αντιφάσεις και το τέλος του καπιταλισμού*, Αθήνα, Μεταίχιμο.
- Heller, Á.** (1975), *Η θεωρία των αναγκών στον Μαρξ*, Αθήνα, Εξάντας.
- Klein, N.** (2010), *Το δόγμα του σοκ*, Αθήνα, Λιβάνης.
- Μαρξ, Κ.** (1978), *Το κεφάλαιο*, τόμ. Α', Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ.** (1984), *Θεωρίες για την υπεραξία*, μέρος πρώτο, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ.** (1984β), *Θεωρίες για την υπεραξία*, μέρος τρίτο, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ.** (1989, τομ. Α' - 1990, τόμ. Β' - 1992, τόμ. Γ'), *Grundrisse, Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, Αθήνα, Στοχαστής.
- Μαρξ, Κ. - Ένγκελς, Φ.** (x.x.έ.), *Διαλεκτά Έργα*, τόμ. Α', Γνώσεις.
- Mason, P.** (2016), *Μετακαπιταλισμός - Ένας οδηγός για το μέλλον μας*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Ramonet, I.** (2017), *Η αυτοκρατορία της επιτήρησης*, Αθήνα, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Rifkin, J.** (2017), *Η κοινωνία του μηδενικού οριακού κόστους*, Αθήνα, Ενάλιος.
- Ross, A.** (2017), *Οι βιομηχανίες του μέλλοντος*, Αθήνα, Ίκαρος.
- Sennett, R.** (2008), *Η κουλτούρα του νέου καπιταλισμού*, Αθήνα, Σαββάλας.